

K. LENGYEL ZSOLT

Neoabszolutizmus vagy önkényuralom?

Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához

Magyarország az 1849-es szabadságharccal elveszítette állami szuverenitását. A magyar korona országait területileg és jogilag több részre tagolták, és a Habsburg Monarchia többi koronatartományához hasonlóan jó egy évtizeden át az autokratikus centralizmus jegyében kormányozták. Az osztrák neoabszolutizmus az alkotmányosság megszüntetésével dolgozta fel a dinasztikus hatalom 1848–1849. évi megrendülését. A korlátlan uralkodói akarat azonban nem akadályozta meg abban, hogy a császárság újjáalakításába a liberalizmus egyes elemeit is beépítse. Így reakció és reform egyidejűleg jellemezte magyarországi történetében is. E két alapjegyének megfelelően az Alexander Bach igazság-, majd belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer értékelésében a 19. század végétől két irányzat alakult ki: az egyik elnyomó jellegű, a másik modernizációs törekvéseire helyezi a hangsúlyt.

I. Az összállami modernizáció fő szempontja

Az 1997-ben megjelent historiográfiai áttekintés a magyarországi Bach-korszakról, amelyet most továbbírunk, az osztrák–magyar történelem ezen korszakára vonatkozó kutatások legfőbb hiányosságait a két alapjegy egyenetlen kezeléséből eredezteti.¹ Négy évvel később Helmut Rumpler ugyanerre a problémára mutatott rá kizárólag nem magyar szerzők munkáit áttekintve: „A szakirodalomnak mindenestre nemigen sikerült véglegesen meghatározni azt a nyilvánvaló ellentmondást, amely a forradalmat követő politikai reakció, illetve a gazdasági és társadalmi innováció között feszül.”²

Ez a kijelentés aligha hangozhatna hitelesebben, hiszen megfogalmazója azon két nagy bécsi tudományos vállalkozás irányítóihoz tartozik, amelyek az 1970-es évek elejétől a *Neugestaltung* – vagyis kortársi szóhasználat szerint a modernizáció³ – szempontjainak fokozottabb mértékű, majd alapvető méltatására ösztönöztek. Az egyik az 1848–1867 közötti osztrák minisztertanács, illetve miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó sorozat, amely kötetről kötetre bővíti ismereteinket a birodalmi központ döntéshozatalairól; a kötetek bevezetői, textológiai apparátusai és egyéb jegyzetanyagai megvilágítják kormányzati és igazgatási ágak, valamint koronatartományok szerint is a császárság

¹ Lengyel, Zsolt K.: *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*. Südost-Forschungen, 56. (1997) 213–278., itt 223–258. A jelen tanulmány kutatástörténetre vonatkozó, külön nem jegyzetelt megállapításait lásd ugyanott.

² Rumpler, Helmut: *Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem*. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hg. Dušan Kováč. Bratislava, 2001. 9–21., itt 10.

³ Czoernig, Karl von: *Oesterreich's Neugestaltung 1848–1857*. Wien, 1857.

alapelveit, tagoltságát és működését.⁴ Ez lehetővé teszi, hogy összbirodalmi távlatban szemléljük a magyar kérdést, amelyre nemrégiben a német történetírás is kitért Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök⁵ és Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári főkormányzója⁶ életrajzának okán. A másik, szintén még folyamatban lévő sorozat, a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* nagy ívű tematikus köteteivel jólesően eltávolodik az örökös tartományokra összpontosító korábbi kutatási módtól, amennyiben látóköre túlnyúlik nemcsak a német–szláv lakta területek, hanem az osztrák államtörténet határain is.⁷

Waltraud Heindl, aki Rumplerhez hasonlóan a kezdetektől részt vett az elsőként említett nagy vállalkozásban, néhány éve – abban a tanulmánygyűjteményben, amelyben Rumpler is – megkísérelte meghatározni a neoabszolutizmus rendszerének lényegét, mégpedig a legfelső vezetés szándékainak, kijelentéseinek és vitáinak elemzésével.⁸ Már két évtizeddel korábban abban látta a neoabszolutizmus sajátosságát, hogy „az államot modernizálni”, ugyanakkor „az alkotmányos időszak reformjait az újlag bevezetett abszolutizmus-hoz igazítani” törekedett.⁹ Ezt a véleményét szó szerint megismétli „Alkotmány mint közgazgatás – a neoabszolutisztikus kísérlet” című tanulmányában.¹⁰ Változatlanul ítéli meg a kormányzati rendszer igényét és képességét, hogy normakövető igazgatást építsen ki annak érdekében, hogy önmagát a „jogállamiság”¹¹ ismérveivel legitimálhassa. Az újszerű e kettős értelmezése a Ferenc József-i abszolutizmust a II. József-féle abszolutizmus-hoz és az alkotmányosság átmeneti időszakához köti.

A régebbi szakirodalom ezzel a két megelőző korszakkal összevetve egyfelől gyakorta arra a következtetésre jutott, hogy a forradalmak utáni teljhatalom megalkotói II. Józseftől átvették a nagyosztrák, német dominanciájú egységállam gondolatát, amelyből azonban kizárták a felvilágosodás eszméit. Heindl újabb cikkében ezzel szemben arra szorítkozik, hogy a két korszak között koncepcionális hasonlóságot állapítson meg, amely abból származott, hogy 1849 után ismét megkísérelték „az osztrák államproblémát következetes központosítással megoldani”.¹² Eszerint az 1850-es évek abszolutizmusa azért volt új, mert egy olyan stratégiát újított meg, amely hat évtizeddel korábban kudarcot vallott.

A 'neo' jelző használatát másfelől azért tartja indokoltnak a szakirodalom, mivel e kormányzati rendszer az 1848–1849-es társadalmi és nemzeti forradalmak örökségét igyekezett feldolgozni. Általános vélekedés szerint a neoabszolutizmus a korai parlamentarizmusból olyan elemeket kölcsönzött, amelyek a birodalmi egység megteremtéséhez és megőrzéséhez hasznosnak és megvalósíthatónak tűntek. Heindl szerint ezzel a magyarázattal nem annyira a dinasztia restaurációra törekvő önmentését, mint inkább a számára kínált

⁴ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. Red. Helmut Rumpler, Waltraud Heindl, Stefan Malfèr. Einleitungsband; I, II/1-3, III/1-5, IV/1-2. Wien, 1970–2007.

⁵ Lippert, Stefan: *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie*. Stuttgart, 1998. 221–266.

⁶ Stickler, Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josefs*. Husum, 1997. 138–172.

⁷ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (a továbbiakban: DHM). Hg. Adam Wandruszka [a VII. kötettől: Helmut Rumpler] – Peter Urbanitsch. I–VIII. Wien, 1973–2006.

⁸ Heindl Waltraud: *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment*. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hg. Dušan Kováč. Bratislava, 2001. 23–35.

⁹ Heindl, Waltraud: *Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus*. Österreichische Osthefte, 22. (1980) 231–265., itt 233.

¹⁰ Heindl: *Verfassung*, 25.

¹¹ Heindl: *Bürokratie*, 234.; Heindl: *Verfassung*, 26.

¹² Heindl: *Verfassung*, 27.

társadalom- és államszervezési jövőképet kell körvonaloznunk. Hiszen önként vállalt feladata volt, hogy a koronatarományok és soknemzetiségű társadalmak ügyeit is figyelembe vegye. Eközben az egyre erősödő nemzeti eszme a birodalmi egység legfőbb célkitűzését veszélyeztette. „1848 rossz tapasztalataink okulva”¹³, a központosítás szószólói arra törekedtek, hogy a regionális részérdekeket kiemeljék etnikai-kulturális vonzataikból és ennek fejében szociális-gazdasági engedményeket nyújtsanak. Ez „logikailag” meggyőző és – az alkotmányos képviselő minden formájának kizárása mellett és ellenére – „az adott korban modernnek tekinthető” elképzelés volt: „Nem a nemzetiségek szegregációja, hanem integrációjuk igazgatástechnikai, jogi összeolvasztó és kiegyenlítő politika útján”.¹⁴ E második értelmezési mód szerint a neoabszolutizmus újszerűsége modernségéből eredt, amellyel egyébként ki nem próbált állammodellt posztulált.

A német elem erősítését szolgáló intézkedéseket viszonylag sokat kutatták már, legalábbis nyelvi vonatkozásokban. Velük szoros összefüggésben felmerül a kérdés, hogy az osztrák egységállam célkitűzésében nem egyfajta nemzetek feletti nemzetállam megteremtésének a törekvése húzódott-e meg. Deák Ágnes erre, úgy tűnik, inkább nemleges választ ad. A kormányzat 1849–1860 közötti magyarországi nemzetiségpolitikájáról írott monográfiájában a mű főcímében idézett kortárs jelszó, a „nemzeti egyenjogúsítás” jelentésváltozatait vizsgálja az államelméletben, valamint társadalmi, felekezeti és kulturális téren. Egyik végkövetkeztetése szerint a nemzeti különállási igényektől való programszerű és nem ritkán gyakorlati elmozdulás az „egységes és német nyelvű államhatalom – de nem német nemzetállam” irányába történt. Deák elismeri azonban, hogy ellentmondás feszült egyfelől az etnikai-kulturális törekvések visszaszorítása, másfelől a német nemzeti-politikai elsőbbség szorgalmazása között.¹⁵

Heindl megkerüli ezt az ellentmondást, mivel nem veti fel a nemzetek feletti nemzetállam kérdését. De fontos és – ami általában nem jellemző írásaira – Magyarországra közvetlenül alkalmazható fogódzókat nyújt ennek vizsgálatához. Bach terve a nemzeti kiegyenlítésre s ezzel az állami tudat megteremtésére nem volt „végiggondolt”, bármennyi logikát látunk is benne, ismeri be Heindl, mivel számításán kívül hagyta „a kor tendenciáit”. A modern és korszerűtlen jelleg közötti ellentmondást Heindl azzal a megjegyzéssel véli tompíthatónak, hogy a kormányzati rendszer éppen hogy „túl modern és nem eléggé tradícionalista” volt. Példaként említi a magyarországi „országképviselő” (*Landesvertretung*) felállítására 1856 nyarán készült belügyminiszteri tervezetet, amely arról a „szándékról” tanúskodik, hogy „a tartományok történeti egységét gyengítsék, idővel szétporlasszák, Magyarország sajátos esetében – széttörjék”. Az értelmezés ezen belső szemszögében a regionális és pusztán tanácsadói jogkörrel bíró testületek felállítása azért volt haladó elképzelés, mivel Bach elutasította „a régi rend kontinuitását”, mégpedig „a rendi országgyűlésekét”.¹⁶ Heindl elvégzi e kijelentés ellenpróbáját is: a belügyminiszter egy fiatalabb rezsim, nevezetesen a Magyarország alkotmányos államiségét tagadó osztrák összállam politikájának kontinuitásáért szállt síkra, amely az 1849-es olmützi alkotmánnyal kezdődött.¹⁷ Így még ha a birodalom minden tartományában életbe léptetni kívánt országképviselői státúumok halványíthatók volna is a kormányzati rendszer abszolutisztikus vonásait, már előkészületi

¹³ Heindl: *Verfassung*, 33.

¹⁴ Heindl: *Verfassung*, 33.

¹⁵ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000. 335–336.

¹⁶ Heindl: *Verfassung*, 33., 34., 32., 34.

¹⁷ Heindl: *Verfassung*, 35. Vö.: Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 41–44.

szakaszukban bebizonyosodott, hogy kezdeményezésük nem ébreszthetett komolyabb magyar együttműködési készséget.¹⁸

Rumpler is lát egy előfutamot „a Schwarzenberg-kormány alkotmányos-miniszteriális abszolútizmusában és centralizmusában”, amelyet az 1851. szilveszteri pátens „monarchikus abszolútizmusa” váltott fel. „Az osztrák neoabszolútizmus mint uralmi és modernizációs rendszer” című tanulmányában szintén kiemeli a bécsi államvezetés azon törekvését, hogy „megteremtse a jogállamiság, valamint a feltörekvő polgári középréteg és a parasztság emancipációjának alapjait”.¹⁹ Ez a méltatás azonban – Heindlétől eltérően – nem csak arra szolgál, hogy a modernizációt elsősorban társadalmi és gazdasági súlypontjaival fölértékelje a Bach-korszak – „a reformok korszaka” – meghatározó vonásává.²⁰ Rumpler mindebből levon egy kutatómódszertani következtetést is, amelyet a rendszer három, a szakirodalomban rendszerint károsnak minősített tulajdonságának viszonylagosításával készít elő: a *centralizációt* ellenpontozták az általános és a jogi közigazgatás decentralizált struktúrái, a *germanizációt* a nem német lakosság műveltségbeli előrehaladásának nagyobb lehetőségei, az *abszolútizmust* pedig a gazdaságfejlesztés liberális intézkedései.²¹ Ezen értékelés az örökös tartományokra irányuló, azaz osztrák történelmi felfogásból ered, amely kétségtelenül megmutatkozik például abban is, hogy a szerző végül az ausztriai gazdasági fejlődés 1848 előtti kezdeteire utalva a következő eredeti, de igencsak meglepő ítéletre jut: „A neoabszolútizmust nem tekinthetjük elkülönült politikai és társadalmi-gazdasági formációnak. Az úgynevezett neoabszolútizmus nem szakította meg a *Habsburg országoknak* a korai Vormärz-ben beindult modernizációját, hanem éppenséggel merőben lényeges részét alkotta e folyamatnak.”²² Míg Heindl az 1849–1859 közötti időszakot továbbra is a ’neoabszolútizmus’ fogalommal jelöli, amelyet legfeljebb helyettesít, illetve körülír a rokonértelmű ’igazgatási centralizmus’, ’tekintélyelvű állam’, ’reformabszolútizmus’ kifejezésekkel,²³ Rumpler nem szól sem „restauráció”-ról, sem „reakció”-ról. A ’konzervatív modernizáció’ mellett érvel, amelyet megszakítatlan folyamatosságban szemlél az osztrák alkotmányos államfejlődés kezdetétől a szóban forgó Neugestaltung-on át a kiegyezésig: „Ezért indokolt a neoabszolútizmust mint történelmi korszakot kiiktatni, és inkább egy 1848–1867 közötti »Forradalom és Reform« időszakról beszélni.”²⁴

A *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* című sorozat nyitott erre a felfogásra. Bár régebbi és újabb kötetei a „neoabszolútizmus korszak”-ot külön tárgyalják,²⁵ a *„Verfassung und Parlamentarismus”* című kettős kötetében már bizonyos óvatosság érezhető e tekintetben. Az egész birodalomra kitékintő Wilhelm Brauneder az „újrendies korlátozott monarchiát” 1852-től 1867-ig az ausztriai parlamentarizmus első nagyobb szakaszához csatolja, azzal a megszorítással, hogy a parlamentáris kormányzati rendszer majd csak 1860-tól

¹⁸ Lengyel, Zsolt K.: *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*. Levéltári Közlemények, 70. (1999) 79–105., itt 84.

¹⁹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 13., 21.

²⁰ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 14.

²¹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 16.

²² Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 21. Kiemelés K. L. Zs.

²³ Heindl: *Verfassung*, 25–26.

²⁴ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 20.

²⁵ Például Buzinkay, Géza: *Die ungarische politische Presse*. In: DHM VIII/2. (2006) 1895–1976., itt 1908–1925.; Gottas, Friedrich: *Grundlagen der Parteienentwicklung, des Vereinswesens und der Interessenvertretungen in den Ländern der ungarischen Krone. Grundzüge der Geschichte der Parteien und Verbände*. In: uo. VIII/1. (2006) 1133–1168., itt 1145–1151.

érvényesül, mert azelőtt „az alkotmányos valóságot [Verfassungswirklichkeit] az úgynevezett neoabszolutizmus” szabta meg. Magyarország részese volt ennek az alkotmányfejlődési folyamatnak, de előbb „saját alkotmányozással és kiterjedt hatáskörű államisággal”, majd – 1849-ben „erőszakkal betagolva az alkotmányos Összausztriába” – a „saját államiség megszemenő elvesztésével”.²⁶ A kötet egy másik fejezetében Péter László Magyarországnak az „összmonarchiában” időlegesen elfoglalt helyét a modernizációs hatások felsorolásával jellemzi, és a „Bach-rezsim”-ről azt véli, hogy „nem annyira abszolutisztikus, mint inkább alkotmány nélküli” volt.²⁷ Amilyen velősen megfogalmazott, olyan alaposan dokumentált álláspont ez, gondolja az olvasó, mielőtt meglepődve veszi észre, hogy a szerző jórészt régebbi szakirodalomra hivatkozik, s még az új magyar kutatásokat sem veszi figyelembe.²⁸ A könyvészetek ilyen beszűkülése megfigyelhető e sorozat többi kötetében is.²⁹

A kitűzött, de elmulasztott alkotmányozódás vizsgálatának a Magyarországon kívüli történettudomány tehát igen nagy jelentőséget tulajdonít. Hogy pontosan mekkorát, felmérhető két újabb habilitációs értekezés alapján, amelyek kitűnő forrásismeretről tanúskodnak, témáik összbirodalmi betájolásával azonban nem terjednek ki regionális levéltári állagokra. Georg Christoph Berger Waldenegg könyve pénzügytörténeti témája, az 1854-es nemzeti kölcsön ellenére mindenekelőtt egy olyan állam önképének és működésének politikatörténete, amely a császári teljhatalom ellenére – vagy éppen azért – társadalmi elfogadottságra áhítozott.³⁰ Georg Seiderer *Liberalismus und Neoabsolutismus* című, sajnos még kinyomtatásra váró munkája pedig a reprezentáció és adminisztráció problematikáját beágyazza a közigazgatási reformok alkotmánytörténetébe, amelybe a nyugati nyelveken hozzáférhető szakirodalom segítségével örvendetes céltudatossággal beleilleszti a magyarországi eseményeket és tárgyköröket is.³¹ A rendszer úgy, ahogy e két mű bemutatja, csak akkor érdemi meg személytelen alakú hagyományos elnevezését, ha a 'neo'-t egyenértékű névtagként kezeljük, és ha ennek az abszolutizmusnak az újszerűségét az autokratikus hatalomgyakorlás és a liberális államszervezés közötti sokoldalú átfedésekre és kölcsönhatásokra vezetjük vissza.

II. Közelítések az *idegen testhez*

A magyar kutatás már kezdetektől keresi a neoabszolutizmus fogalmat helyettesítő vagy azaz párhuzamos elnevezést – s találja meg a Heindl és Rumpler példáján bemutatott oszt-rák nézőponttól döntően eltérő irányban. Története során szokásává vált, hogy az önkényuralom képét is – időnként csak azt – rajzolja meg. Ezen általánosító megjelöléssel a korszak értékelését a rendszer egyetlen kedvezőtlen vonására hegyezte ki, amely az összes többi hiányosságát – és természetesen hasznos teljesítményeit is – beárnyékolta: arra ugyanis, hogy idegen uralom volt. A neoabszolutizmus elemzése régóta arra készíti a magyar törté-

²⁶ Brauneder, Wilhelm: *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918*. In: DHM VII/1. (2006) 69–237., itt 70–71. Kiemelés K. L. Zs.

²⁷ Péter, László: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*. In: DHM VII/1. (2000) 239–540., itt 297.

²⁸ Péter: *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn*, 294–299.

²⁹ Egy ritka kivétel Buzinkay: *Die ungarische politische Presse*, id. mű.

³⁰ Berger Waldenegg, Georg Christoph: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe 1854*. Wien–Köln–Weimar, 2002.

³¹ Seiderer, Georg: *Liberalismus und Neoabsolutismus. Studien zur Verfassungspolitik und Verwaltungsreform in der Habsburgermonarchie unter Alexander Bach 1848–1859*. München, 2004 [Habilitationsschrift].

nészeket, hogy a magyar függetlenség vagy egy erős szomszédtól való függőség sorskérdését is tárgyalják vagy legalábbis érintsék. Így újra meg újra arra kényszerülnek, hogy közvetve vagy közvetlenül állást foglaljanak az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány vitájában. Bárhogyan is viszonyultak eddig egymáshoz, az újkori magyar történelem e két mértékadó értelmezési mintáza az 1850-es évek bécsi központi vezetését egyaránt nem csupán a politikai, hanem ezen túl az osztrák önkény letéteményeseként bélyegezte meg.

A magyar helyettesítő vagy párhuzamos elnevezés mai használata ezen szemléletmód tartós hatásával magyarázható.³² Megfigyelhetjük ezt állam- és jogtörténeti munkákban éppúgy, mint történeti áttekintésekben, amelyek 1867-ig „önkényuralom”-ról beszélnek.³³ A társadalomtudományi ágazatokban azonban használatos a csak 1860-tól 1861-ig tételzett és viszonylagosan tompított élű „neoabszolutizmus”³⁴ vagy „abszolutizmus”³⁵ fogalom is, historiográfiai nézőpontból időnként az „önkényuralom és abszolutizmus” vegyes alakjában.³⁶

Az alaposabb vizsgálat azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy itt egy nem mindig végiggondolt és ellenőrzött fogalmisággal van dolgunk. A magyar művelődéstörténet egyik újabb kézikönyve például a vonatkozó fejezetben következetesen „önkényuralom”-ról szól egészen 1867-ig,³⁷ jóllehet Arany Jánosra, Kemény Zsigmondra és Madách Imrére utalva a magyar szépirodalom és esszéirodalom „nagy szellemi teljesítményeit” említi, amelyek „zord körülmények” között születtek.³⁸ De milyen tág körben érvényesült az osztrák önkény, milyen mélyen avatkozott be az idegen hatalom éppen a hazai hírlapirodalomba, ha az 1849 után Keménnyel az egyik főszerepben a magyar liberálisok szellemi újratájakozódását meghatározóan befolyásolni tudta? Ezt a kérdést az a dolgozat sem válaszolja meg, amely a „nemzeti polgárosodás” útjait vizsgálja „a birodalmi politika által képviselt idegen, nemzetietlen modernizáció” közepette, és az utóbbit „önkényuralom”-nak nevezi.³⁹

Ez a meghatározásbeli egyenletlenség megnehezíti a neoabszolutizmus beillesztését Magyarország modernizációjának szerkezet- és eseménytörténetébe. E feladat szempontjából a rendszer korszakolása csak másodlagos, mindenképpen megoldható probléma. Azon

³² Vö. például: Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2004. 11–186., itt 30.

³³ Csizmadia Andor: *Az önkényuralom időszakának állama (1848–1867)*. In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Szerk. Andor Csizmadia. Budapest, 1995. 301–313.; Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, 1998. 293–342.; Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen, 2001. 11–66.

³⁴ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen, 2001. 113–117.

³⁵ Buzinkay Géza: *Az abszolutizmust túlélő és újjászülötő magyar sajtó, 1849–1867*. In: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 2001. 113–133.

³⁶ Diószegi István: *A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849–1918*. Budapest, 1999. 1326.

³⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). Szellemi élet*. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Budapest, 2001. 332–397., itt 366.

³⁸ Szegedy-Maszák: *A polgári társadalom*, 360. Kemény forradalom utáni publicisztikájáról lásd: *Uő.: Az újraértelmezés kényszere (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról)*. In: *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Szerk. Cséve Anna. Budapest, 2001. 34–45.

³⁹ Miru György: *A magyar liberálisok eszmei és politikai útkeresése 1849 után*. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000. 157–172., itt 162–163.

érveket,⁴⁰ amelyek értelmében a neoabszolutizmust az 1859-ben menesztett Bach belügyminiszter hivatali idejével kell azonosítanunk, újabban közvetve megerősítik az államrendőrségi besúgóhálózat alapos vizsgálatai. A neoabszolutisztikus hatalomtechnika ezen szerkezeti hordozója⁴¹ ugyan újult erővel működött a Schmerling-provizórium idején.⁴² Az 1860-as évek első fele mégsem egy rezsim zárófejezeteként, hanem egy „rendszer váltás”⁴³ nyitányaként vagy „fordulatként”⁴⁴ jelenik meg a szakirodalomban, amely Deák Ferenc politikai nézeteinek formálódása nyomán is a kiegyezéshez vezetett.⁴⁵ De akkor is, ha a neoabszolutizmus tartamát egyhangúan az 1850-es évtizedre korlátozzuk, Magyarország vonatkozásában egyelőre vitatott marad modernizáló jelentősége: a *polgári* jelzővel ugyanis az ellen, de amellett is lándzsát törnek.

Az egyik érvelési mód legkésőbb az 1970-es évek óta azt hangoztatja, hogy a neoabszolutizmus a liberális arculatú magyar nemzeti mozgalmat megtörte vagy lefékezte. A mai magyar történettudomány a magyarországi modernizációt az 1830-as években megindult *polgárosodással* azonosítja. Némelyek ugyanakkor úgy vélik, hogy a magyar társadalom 1849 után „minden korábnál egyértelműbb és negatívabb tapasztalatokat szerzett az abszolút központi államhatalom direkt beavatkozásának céljairól”.⁴⁶ Az állam- és jogrendszer fejlődési szintjén ez „modernizáció”-t jelentett – „vasvesszővel és önkényuralommal”,⁴⁷ pontosabban azt, hogy ezt a folyamatot Magyarországon 1849 és 1867 között „viszonylagos értelemben tragikus megszakítottság is jellemezte”, mivel egy olyan kormányzat vezényelte, amely megsértette a politikai és a nemzeti szabadságjogokat.⁴⁸ Ekképp a „magyar politi-

⁴⁰ Vö. összefoglalóan Berger Waldenegg: *Mit vereinten Kräften*, 15–19.; Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 260–262.

⁴¹ Deák Ágnes: *Besúgólisták a neoabszolutizmus korából*. Aetas, 21. (2006) 4. sz. 21–44.; Farkas Katalin: *A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)*. Aetas, 21. (2006) 4. sz. 45–70.; Frank Tibor: *Egy emigráns alapváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Budapest, 1985.; Gonda György: „...Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”. *Egy év eseménytörténete – emigráció után ...* Aetas, 21. (2006) 4. sz. 115–126.

⁴² Deák Ágnes: *Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordultatos hónapjaiban (1860–1861)*. Századok, 140. (2006) 6. sz. 1551–1573.; uő.: *Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867*. Történelmi Szemle, 44. (2007) 3. sz. 351–371.; uő.: *Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában*. Századok, 142. (2008) 3. sz. 727–771.

⁴³ Deák: *Államrendőrség*, id. mű; uő.: *Egy régi politikai rendszerváltás*, id. mű.

⁴⁴ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Vál., s. a. r. és a bev. tanulmányt írta Somogyi Éva. Budapest, 2001. 27.

⁴⁵ Deák Ágnes: *Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 149–162.; Hanák: *1867*, 17–116., 143–168.

⁴⁶ Hajdú Zoltán: *A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján*. In: Magyarország történeti földrajza. I. Szerk. Beluszky Pál. Budapest–Pécs, 2005. 103–120., itt 107.

⁴⁷ Kajtár István: *Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 109–117., itt 114. A 'vasvessző' történeti metafora mint a neoabszolutisztikus hatalomgyakorlás képi megjelenítése az 1890-es évek publicisztikájából származik. Vö. forráshivatkozással Deák Ágnes: „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”. *Erdély magyar szemmel 1850–51-ben*. Holmi, 8. (1996) 713–735., itt 732.

⁴⁸ Kajtár István: *Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században*. In: A magyar államiság első ezer éve. Szerk. Kiss Gergely. Pécs, 2000. 177–195., itt 178.; Kajtár István: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében*. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc. Pécs, 2000. 307–320., itt 309., 311–313.

kai élet máig legnagyobb nemzedékét sodorta pusztulásba a történelem”.⁴⁹ Fejlődésbeli tö-résről esik szó – hogy még egy historiográfiai alágazatot érintsünk – a református egyház állami kényszerrendszabályok gátolta megújulási kísérleteivel kapcsolatban is.⁵⁰

Ily módon ez a magyar kutatási irány elkerüli, hogy a modernizáció és a polgárosodás kulcsfogalmakat az 1850-es évekre vonatkoztassa. Mintegy átugorja a neoabszolutizmust, ahhoz, hogy az illető folyamatokat az 1860-as évektől, lényegében a dualizmusban kövesse tovább.⁵¹ Ez a szemlélet az elmúlt két évtizedben a gazdasági kérdések tárgyalását is meghatározta, minekután Kövér György joggal állapítja meg, hogy a magyar társadalomtörté-net-írás szerint „a társadalom intézményes és politikai modernizációja 1848-cal, illetve 1867-tel megtörtént. Ez lehetőséget adott arra, hogy a dualizmus korában meginduljon a gazdaság és a társadalom rohamos modernizációja.”⁵² Kövér rá is kérdez kritikusan, hogy a két évszám közötti évtized hiányzik a polgári átalakulás történetéből, s joggal emlé-kezett az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány mély hatására.⁵³ Érde-kes módon azonban az iparújság szabadságát megteremtő 1859-es dokumentumot ő is az utolsó „önkényuralmi rendeletnek” nevezi, noha ugyanabban a gondolatmenetben az „ön-kényuralom” fogalom használatát maga is megkérdőjelezi.⁵⁴ Más helyütt egyértelműen el-lenzi az 1849 körüli államjogi törés általánosító túlértékelését, amint a következő évtized-ben keletkezett elméleti és empirikus társadalmi tervezeteket beilleszti a középosztály meg-teremtésének korszakokon átívelő magyar programjai sorába.⁵⁵

Éppen ez a látásmód jellemzi a másik érvelési módot, amely az 1848-as alkotmányos időszak és a Bach-korszak diszkontinuitásán belül az állandóság és a továbbfejlődés jeleit igyekszik kimutatni. Ez az áramlat is körülbelül három évtizedre tekint vissza. Egyfelől a magyarországi kulturális életre összpontosít, amelyben az állami rendszabályozások ellené-re a szellemi erő említésre méltó megnyilatkozásaira bukkan. Buzinkay Géza, aki ezen dif-ferenciáló kísérlethez mértékadóan járult hozzá, egy idevágó újabb kismonográfiában meg-állapítja, hogy a magyarországi sajtó nemcsak „túlélte” az „abszolutizmust”, hanem önma-ga „újjászületés”-ét élte át. Ebben az időszakban a kulturális és – még inkább – a politikai újságírás elindult a professzionalizálódás útján, amelyen a rendőri felügyelet és a korláto-

⁴⁹ Takács Péter: *Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus valósága (Deák Ferenc és a pasz-szív ellenállás)*. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest, 2003. 140–148., itt 143.

⁵⁰ Szatmári, Judit: *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*. Südost-Forschungen, 61/62. (2002/2003) 141–169.; Uő.: *A magyarországi refor-mátus egyház a neoabszolutizmus éveiben (1850–1860)*. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 11. (2005) 197–238. Vö.: Uő.: *Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része – avagy lelkes és ható-ság az 1850-es években*. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 10. (2002) 163–174.

⁵¹ A kutatástörténeti háttérhez lásd: Gyáni Gábor: *A polgári átalakulás problémái / Probleme der Verbürgerlichung*. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus ko-rában / Struktur und Stadtbild. Bürgerliche Gesellschaft in Transdanubien zur Zeit des Dualis-mus*. Szerk. / Hg. Tóth G. Péter. Veszprém, 2002. 13–24., itt 14.; Kövér: *Magyarország*, 25–35. Regionális és várostörténeti példákat a dualizmus kori súlypontozásra lásd a *Struktúra és város-kép* című kötet tanulmányaiban; állam- és jogtörténeti példákat a magyar polgári modernizáció re-formkori és dualizmus kori tipológiai besorolásához vö. Kajtár: *Állam*, id. mű és Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, id. mű.

⁵² Kövér: *Magyarország*, 25.

⁵³ Kövér: *Magyarország*, 26–27.

⁵⁴ Kövér: *Magyarország*, 30.

⁵⁵ Kövér György: *Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyar-országban a reformkortól az első világháborúig*. Századok, 137. (2003) 1119–1168., itt 1120–1122.

zott terjesztési lehetőségek ellenére kialakította a „polgári stílus”-t.⁵⁶ A korabeli magyar szépirodalom, filozófia, politika- és társadalomelmélet, valamint jogtudomány irányzatainak újabb kutatásai megerősítik azt a feltételezést, hogy érdemes lenne ezt az értékelést az eszme- és művelődéstörténet több részterületére kiterjeszteni.⁵⁷

A Magyarország történelmébe beékelődött idegen testről alkotott borús kép másfelől igazgatástörténeti alapokon vált felülvizsgálati tárgyá, eleinte Sashegyi Oszkár (1915–1994) kezdeményezésére. 1979-ben német nyelven megjelent kismonográfiája az 1849 és 1860 közötti politikai ágazatról többek között abban a felismerésben cseng ki, hogy „a neoabszolutisztikus időszak mégsem teljesen idegen test a magyarországi igazgatás történetében”.⁵⁸ Így nem véletlen, hogy a magyar historiográfia illető részágazata az, amely az 1980-as évek közepétől a leghatározottabban tágítja a nemzetközi történeti látószöveget, anyagát mindenekelőtt a bürokrácia társadalomtörténetéből merítve. Sashegyi felismerésének értékesítése helytörténeti keretekben indult be. Az 1990-es évek közepére világossá vált például, hogy Zala vármegye magyar hivatalnokai kara az 1840-es évek második felétől a forradalmi éveken és még néhány esztendőn át továbbszolgált.⁵⁹ A 18. századig visszanyúló bürokratizáció forrásaiból arra is feltártak bizonyítékokat, hogy 1848 társadalomtörténeti szempontból Veszprém vármegyében sem volt korszakhatár.⁶⁰

Ezek a nézetek szélesebb utat nyitottak a kontinuitás, illetve diszkontinuitás problémaköréhez, új megvilágításba helyezve a neoabszolutizmus korábban hangsúlyozott idegen – és ilyen értelemben – önkényuralmi jellegét. Igaz, elsősorban a közigazgatás politikailag nem mérvadó szintjeire vonatkoztak. Mégis felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar neoabszolutizmus-kutatások megújítása a szóban forgó kérdéskörben nemcsak szükséges, hanem lehetséges is: mégpedig a strukturális ellenpróbával, amelyet az állami adminisztráció nem magyar anyanyelvű és nemzetiségű tagjaival kapcsolatban kell elvégezni. A Bach-huszárokról van szó, akiket a szakirodalom gyakran tévesen csak a más koronartományokból Magyarországra áthelyezett hivatalnokokkal azonosít.⁶¹ Viszont joggal állnak a

⁵⁶ Buzinkay: *Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó*, 119–122.; Buzinkay: *Die ungarische politische Presse*, 1908–1925.

⁵⁷ Gönczi, Katalin: *Die Juristenausbildung in Ungarn vom aufgeklärten Absolutismus bis zum Ende der Habsburgermonarchie*. In: *Juristenausbildung in Osteuropa bis zum Ersten Weltkrieg*. Hg. Zoran Pokrovac. Frankfurt am Main, 2008. 37–79., itt 67–75.; Kerényi Ferenc: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*. Gyula, 2005.; Kövér: *Középrend*, 1120–1122.; Percz László: „Nemzeti filozófia”: saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108. (2004) 541–558.; Tarjányi Eszter: *Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108. (2004) 292–333.; Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, 2005.

⁵⁸ Sashegyi, Oszkár: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Graz, 1979. 124.

⁵⁹ Halász Imre: *Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854*. Levéltári Közlemények, 57. (1986) 87–129.; Uő.: *Közigazgatás és közsoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején*. Zalaegerszeg, 1994 [Kandidátusi értekezés, tézisek].

⁶⁰ Hudi József: *Veszprém vármegye politikai elite a XVIII–XIX. században (1711–1918)*. In: *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Tanulmányok. Szerk. Oláh Miklós. Veszprém, 1995. 25–61., itt 36.

⁶¹ Elnevezésüket hivatali egyenruhájukról kapták, amelyet azonban az igazgatás nem minden ágában és szintjén, ugyanakkor nem csak külföldi származású alkalmazottak számára vezették be: Lengyel: *Neoabszolutizmus-Probleme*, 93. 115. jegyzet. Joggal szól „magyar származású” Bach-huszárokról Pap József: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam ...”?! *A vármegye és hivatalnokai a*

Bach-féle igazgatás hivatalnokai az 1990-es évek közepétől azon kutatások középpontjában, amelyek megkísérik összekötni a bevezetőül vázolt két értékelési irányzat elemeit.

III. Az igazgatástörténeti újraértékelés néhány kérdésköre

1. „Ciszlajtán” és „transzlajtán” Bach-huszárok

A régebbi magyar szakirodalom a Bach-huszárokból mindenekelőtt a német és szláv koronatarományokból tömegesen Magyarországra küldött tisztviselőket látott, akikre a centralizáló és germanizáló rendszer támaszkodott. Benedek Gábor és Tóth Tamás több mint egy évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányaikban kortárs személyzeti összeírások alapján több szempontból és a társadalomtörténeti statisztika módszerével helyesbítették ezt a megítélést, például az állások pályázataiban előírt képzettségi fokot vagy a Csehországból, Morvából, Galíciából, Sziléziából érkező hivatalnokok számarányát illetően, amely a korábban feltételezettnél jóval alacsonyabb volt – alig egyharmadnyi –, s főképp a vegyes lakosságú vagy zömmel nem magyarok által lakott vidékeken alakult ki.⁶²

1997-ben és 1999-ben két Magyarországon kívül megjelent, illetve született tanulmány egyrészt amellel érvelt további válogatott forrásanyag tükrében, hogy az imént összefoglalt eredményt hasznosító elemzések az igazgatás belső viszonyainak megvilágításakor a más tartománybeliek alkalmazásának indokait, módjait és tartalmi következményeit a hazai tisztviselőkével közvetlen összehasonlításban tárják fel. A két írás másrészt azt javasolta, hogy ilyen minőségi vizsgálatok ne korlátozódjanak a politikai ágazatra és ennek legalsó szintjére. A legfelső tartományi hivatalok bevonása politikai jelentőségük folytán magától értetődő, a jogi és a pénzügyi igazgatásé pedig már azért is elengedhetetlen, mert 1853-tól, tehát a *definitivum* idején éppen a szakigazgatásban, főleg az igazságszolgáltatásban növekedett a más tartománybeli hivatalnokok aránya.⁶³

Benedek Gábor 2006-ban megjelent tanulmányában szélesebb, de változatlanul statisztikai forrásalapon elemzi az 1853–1854. évi, véglegesnek szánt közigazgatási átszervezés következményeit, mégpedig a budai kormányzóság, valamint a pesti, soproni, pozsonyi, kassai és nagyváradi helytartósági osztály kötelekében is. Összehasonlítja a más tartománybeli és a magyarországi hivatalnokok adatait, alátámasztva azt a véleményt, hogy a magasabb hivatali posztokat nagyobb arányban töltötték be tartományon kívüliek.⁶⁴ Benedek azonban ezúttal is a számszerűsítő módszert alkalmazza, és ezt is kizárólag a politikai igazgatáson belül. Szakmai, nyelvi és szociális szempontok szerint tovább finomítja azt a képet az illető hivatalok felépítéséről és főként a Bach-huszárokról, amelynek megrajzolását másfél évtizede maga is kezdeményezte.⁶⁵

reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Csanád és Somogy vármegye). Aetas, 15. (2000) 1-2. sz. 159–182., itt 182.

⁶² Benedek Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolútizmus-kori Magyarországon.* Aetas, 10. (1995) 4. sz. 60–70., itt 61–65.; Tóth Tamás: *Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolútisztikus közigazgatásban.* Sic Itur Ad Astra, (1995) 1-2. sz. 3–42., itt 31–37.

⁶³ Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–271.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104.

⁶⁴ Benedek Gábor: *A bürokratizáció történetéhez: az 1853-54. évi definitív rendezés személyi következményei.* In: Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Budapest, 2006. 235–254., itt 238. Más források felhasználásával lásd még: Deák: *„Nemzeti egyengjogúsítás”, 185–186.*; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 93–97.

⁶⁵ Benedek: *A bürokratizáció*, id. mű. Vö. Uő.: *Ciszlajtán tisztviselők*, id. mű.

Pap József módszertanilag és tartalmilag hasonló úton indult el 2003-ban kötetű szerkesztett tanulmányaival. Ezekben hét megyére alkalmazza Benedek statisztikai-társadalomtörténeti módszerét. Minthogy a más tartománybeli és a magyarországi tisztviselők egymáshoz viszonyított arányát hasonlóan ítéli meg, eredményei a helyi viszonyoktól függetlenül némileg eltérőek ugyan, de összességükben a magyarok számottevő vagy nagy arányát mutatják.⁶⁶ Pap is a politikai igazgatásra korlátozza mondanivalóját, és Benedekhez hasonlóan egy tetszetős mértékű professzionalizálódást mutat ki.⁶⁷ Emellett a reformkortól a kiegyezésig az egyes időszakokat összekötő tényezőkre hívja fel a figyelmet.⁶⁸ Ezzel egyrészt hozzájárul azon – a vármegyékkel foglalkozó szakirodalomban⁶⁹ is olvasható – tétel felülvizsgálatához, hogy 1849 után megtört a magyar társadalom polgárosodásának a folyamata. Ezért meglepő, hogy Pap másrészt az egész Bach-korszakot „önkényuralom”-nak nevezi, nem ritkán olyan tartalmi összefüggésekben, amelyek nem indokolják e fogalom használatát. Heves és Külső-Szolnok vármegyéről például azt írja, hogy „az önkényuralom időszakára az alkotmányos időszak hivatalnokaival szembeni toleráns bánásmód jellemző”,⁷⁰ vagy hogy „az önkényuralom tisztikaraiban megjelent, vezető pozíciókba jutott idegenek alkotmányos, jelentős részükben 1848–1849-es hivatali múlttal bíró magyarok voltak”.⁷¹

A magyarországi bürokráciáról kidolgozott új társadalomtörténeti ismeretek tematikailag legátfogóbb értékelése a főszereplőket végre a neoabszolutizmus mindennapjaiba helyezi, legalábbis a politikai igazgatásába. Deák Ágnes említett monográfiájában bevonja elemzésébe az Erdélyi Nagyfejedelemséget és a Szerb Vajdaság–Temesi Bánságot is, amelyeket a régebbi és mai nemzetközi szakirodalom egyaránt elkülönítve tárgyal.⁷² Könyve új mérföldkő a neoabszolutizmus-kutatásban, bürokráciatörténeti szempontból főleg azon fejtegetéseknek köszönhetően, amelyekben az állami hivatalnokok nemzetiségi származását, nyelvtudását és kinevezésének gyakorlatát, a hivatalnoki kar nemzetiségi összetételét, a magyarok hivatalvállalásának okait, valamint a hivatali nyelvhasználati gyakorlatot írja le.⁷³

A Bach-huszárok működéséről született új eredmények még nem váltak a nemzetközi kutatás közkinccsév,⁷⁴ bár gondos feldolgozásuk egyik kivételes esetében, Seiderernél pél-

⁶⁶ Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. 80–273.

⁶⁷ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 139.

⁶⁸ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 38–79.

⁶⁹ Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995. 65.

⁷⁰ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 139.

⁷¹ Pap: *Magyarország vármegyei tisztikara*, 145.

⁷² Clewing, Konrad: *Die doppelte Begründung der Serbischen Wojwodenschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich*. In: *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*. Hg. Konrad Clewing – Oliver Jens Schmitt. München, 2005. 253–302.; Lengyel, Zsolt K.: *Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien*. In: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*. Hg. Zsolt K. Lengyel – Ulrich A. Wien. Köln, 1999. 87–118.; Werni, Sebastian: *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*. Wien, 1981.

⁷³ Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 142–224.

⁷⁴ Az idegen hivatalnokok túlsúlyáról szóló tételhez lásd vagy vö. például: Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 311.; Csorba: *Az önkényuralom*, 298–299.; Csorba László: *Gondolatok államról és nemzetéről a 19. század középső harmadának Magyarországon*. In: *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Szerk. Erdődy Gábor – Pók Attila.

daszerűen beépülnek még az összbirodalmi alkotmány- és igazgatásfejlődés szerkezeti elemzésébe is.⁷⁵ A továbblépést a területi szűkítés és a tárgyi bővítés teszi lehetővé, vagyis ha a szűkebb Magyarországon a politikai ágazat mellett az igazságszolgáltatást és a pénzügyigazgatást is szemügyre vesszük, mégpedig a hierarchia valamennyi fokán és legalább egy-egy példasor erejéig. Hiszen még nem véglegesen tisztázott, hogy az eddig helyi és részágazati szinten kimutatott jelentős magyar hivatalnoki arány jellemző-e a tartomány s a közigazgatás egészére. A belföldiek és külföldiek arányának minél teljesebb körű ismerete azért is szükséges, hogy felmérhessük, milyen szerepet kaptak és milyent vállaltak ténylegesen a hivatalnokok a központi állami kívánalmak és elvárások érvényesítésében. Az alkalmazások formálisan meghirdetett és megpályázott állások esetében egy általános és az egész birodalomra kiterjedő bürokratizálódási folyamat kísérő jelenségei voltak. Bennük a politikai megbízhatóság a kedvező megítélés fontos, de nem egyedüli feltételeként jelent meg; ugyanis hozzá társultak szakmai és nyelvi tényezők is.⁷⁶ Csakhogy az álláspályázati és egyéb személyzeti aktákban megjelölt képességek nem feltétlenül érvényesültek a gyakorlatban is.⁷⁷ És pusztán társadalomstatisztikai eszközökkel nem állapítható meg, hogy egy-egy hivatalnok kiválasztásánál az egyes ismérvek azonos mértékben nyomtak-e a latba? Ez különösen fontos kérdés a magyarországi és a más tartománybeli tisztviselők alkalmasságának és tevékenységének összehasonlításakor. Ahhoz, hogy legalább megközelítőleg általános érvényű választ adhassunk rá, a bőséges hivatali iratanyag alapján folytatnunk kell az egyéni esetek⁷⁸ kutatását.

Arról sem rendelkezünk még elegendő ismerettel, hogy a más tartománybeli tisztviselők befolyásolták-e koncepcióban az igazgatás szervezetét, s ha igen, hogyan. Megkülönböztetett figyelem illeti a felsőbb szinteket, amelyekről a szakirodalom eddig csak elvétve jegyezte meg, hogy egyes nem magyar Bach-huszárok milyen szabadelvűen értékelték Magyarország helyét az osztrák koronatarományok sorában, míg viszont mások személyes becsvágyból előljáróik elvárásait felülmúló szigorúsággal igyekeztek az előírásokat betartani.⁷⁹

A magyar hivatalnokok tevékenysége kapcsán eljutunk a magyar neoabszolutizmus-kutatás egyik legrégebbi, újra és újra megkérdőjelezett, többször át is alakított és ma már nem vitathatatlan tételéhez: a passzív ellenállás kérdésköréhez. Ebben az 1970-es évektől az a hosszú időn át egyedül mérvadó álláspont alakult ki, hogy mindenekelőtt kismemesi és polgári rétegek tartós és hatékony ellenállást fejtettek ki az osztrák uralommal szemben. Az eszmét ehhez Deák Ferenc szolgáltatta, aki Anton Schmerling igazságügy-miniszterhez 1850. április 25-én Kehidán írt magánlevelében elutasította, hogy „a közelmúlt idők gyá-

Budapest, 2000. 79–90., itt 84.; Slapnicka, Helmut: *Beamte aus den böhmischen Ländern in der Slowakei 1853–1860*. Bohemia, 44. (2003) no. 2. 488–502., például 498.

⁷⁵ Seiderer: *Liberalismus und Neoabsolutismus*, id. mű, főképp az „Administration” című fejezet.

⁷⁶ Ezeket kiemeli Benedek Gábor: *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében*. In: *Életünk Kelet-Európa*. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula. Budapest, 2003. 36–41., itt 36–37. Slapnicka viszont azt hangsúlyozza, hogy a Felvidéken a politikai szempontok döntöttek a hivatalnokok kinevezésénél, minekután „jórészt nem álláspályázatokkal, hanem miniszteri utasítással” töltötték be az állásokat. Slapnicka: *Beamte*, 494.

⁷⁷ Így véli például Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 178., is.

⁷⁸ Példák erre: Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 142–224.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 84–104.

⁷⁹ Példákkal: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–274.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104; vő.: Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 173–184.

szos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak”, részt vegyen egy magánjogi témában összehívandó tanácskozáson. Bár eredetije nem ismert, ez a – későbbiekben állítólag közkézen forgott – levél ma hiteles bizonyítéknak számít a kormány elleni legalábbis személyes kiállítására.⁸⁰ Azonban még ebben az egyéni vonzatban is kételemek merülnek fel a passzivitás alapelvének általános rendíthetlensége felől, hiszen legkésőbb az 1850-es évek közepétől maga Deák is élénken bekapcsolódott a magyar társasági és szellemi életbe, a nyilvánosságtól való teljes visszavonultságról az ő esetében sem lehet szó.⁸¹ Még inkább kérdéses – bár a magyar és nem magyar szakirodalom egy része ma is vallja, kimondottan vagy értelemszerűen –, hogy Deák széles társadalmi körnek kívánt magatartásmintát ajánlani, amely aztán az állami hivatalvállalás elutasítására is ösztökélt.⁸² A rendelkezésre álló források újabb értelmezései szerint nem bizonyítható, hogy Deák honfitársait a neoabszolutisztikus rendszer bojkottjára bátorította volna, így arra is, hogy távol tartsák magukat a közigazgatási tisztségektől.⁸³ Ezt a kijózanító hangot ütik meg a levelének legújabb kiadását bevezető sorok: „[...] az általános passzív ellenállás – s az idegen eredetű tisztviselőkre támaszkodó Bach-rendszer – hazafias mítosz csupán.”⁸⁴

E mítosztalanítás jó néhány éve tart már.⁸⁵ Mindemellett a magyar tisztviselők nagy számú jelenléte az igazgatásban önmagában még nem elegendő bizonyíték a politikai alkalmazkodásra. Ha igaz, hogy például Veszprém vármegyében egyfelől számos hazai tisztviselő működött, másfelől, ezzel egyidőben, „a diktatórikus és nemzetietlen módszerek és eljárások, az illegitim hatalomgyakorlás passzív ellenállásra ösztönözte a magyarság többségét”,⁸⁶ akkor külön kell vizsgálnunk a magyar aktivitást az igazgatáson belül, és a magyar passzivitást azon kívül. Az újabb kutatások már sokat foglalkoztak a társadalmi ellenállási formákkal.⁸⁷ Ezért a figyelmet ezentúl inkább az összállami újjáalakítás helyi tényezőire kellene irányítanunk, de nem azért, hogy pusztán megszámloljuk vagy egy bizonyos társadalmi rétegbe tagoljuk őket. A felülről elrendelt modernizációt és annak fogadtatását annál mélyebben érthetjük meg, minél több példából derül fény arra, hogyan viselkedtek a magyar hivatalnokok állásaikban, vajon lehetségesnek, mi több, ajánlatosnak tartották-e azt, hogy saját munkateljesítményük bizonyos visszafogásával egyfajta passzivitásba vonulja-

⁸⁰ A levél új kiadását lásd: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek. II: 1850–1873.* Vál., s. a. r. és a jegyz. írta Deák Ágnes. Budapest, 2001. 13. A levél kortárs visszhangjáról lásd: Deák: „Nemzetiségi egyenjogúsítás”, 164. Schmerling leveléről, amely egy három évtizeddel későbbi, ráadásul másodkézből származó forrásból maradt ránk, s forrásértéke ugyancsak nem kifogástalan, lásd: Pap József: *Deák Ferenc az 1850-es években.* In: Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2004. 165–174., itt 165–167., 173.

⁸¹ Molnár András – Deák Ágnes: *Utószó.* In: Deák: *Válogatott politikai írások és beszédek*, 615–695., itt 644–651.; Pap: *Deák*, 172–174.; Deák passzivitását hangsúlyozza: Kajtár: *Deák*, 113–114.; Takács: *Negyvennyolc mitológiája*, 140–148.

⁸² Miru: *A magyar liberálisok*, 162. Vö. Gottas: *Grundlagen*, 1145., Péter: *Die Verfassungsentwicklung*, 296., 298.

⁸³ Molnár–Deák: *Utószó*, 645–651.; Pap: *Deák*, 167–174.

⁸⁴ *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Pajkossy Gábor. Budapest, 2003. 340.

⁸⁵ Benedek: *A bürokratizáció*, 247.; Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 164–172.; Pap: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam ...”, 182.

⁸⁶ Hudi: *Veszprém vármegye*, 43.

⁸⁷ Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben.* Aetas, 10 (1995) 4. sz. 27–59.; Uő.: „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”, i. m.

nak, amellyel tehát az igazgatáson belül akartak – vagy látszottak főnökeik szemében – ellenállást tanúsítani.⁸⁸

2. Az igazgatás normái és gyakorlata

A tizenkilenc koronatarományból álló összbirodalom újjáalakításának programját az államigazgatás terén két síkon vizsgálhatjuk. A függőleges síkon a császár, a birodalmi tanács és a minisztertanács, illetve miniszteri konferencia gyakorolta a vezetés és ellenőrzés jogát a birodalmi és a tartományi szervek fölött. A vízszintes síkon a hivatali szakosodás politikai, jogi, pénzügyi, katonai és műszaki ügköröket hozott létre. A bürokrácia fokozatosan erősödő civil rendeltetése átfedte az igazgatás eleinte alapvetően katonai jellegét, míg a műszaki ügyek, például az útépités, politikai, jogi és kincstári feladatkörbe kerültek. E három igazgatási ág – egymásba fonódó illetékességüknek köszönhetően – a miniszteriális korlátokon messze túlterjedő hatást gyakorolt azon intézkedésekre, amelyekkel a felső vezetés behatolt az élet csaknem minden területére. A hatalom igénye, hogy eközben szabályok szerint járjon el, a legitimációs kényszerből fakadt, amelynek éppen a parlamentarizmus hiánya vetette alá. Ugyanakkor azt a gyakorlati célját szolgálta, hogy megnyerje a lakosság támogatását a kéretlen beavatkozásokhoz. Ezen önreklám következményeként rendkívüli méreteket öltött a szabályrendszer, amely Magyarországon igencsak próbára tette a végrehajtó szervek terherbíró képességét, s amelyet különösképpen a szakigazgatás síkján kellett hasznosként elfogadtatni.⁸⁹

„Az állam jól működött, csak éppen az állampolgár nem volt szabad.”⁹⁰ Ennek a magyar neoabszolutizmus-irodalomban legfeljebb szórványosan megjelenő állításnak bizonyára mindkét részét érdemes ellenőrizni; itt csak az állami hivatalnokok részben már bebizonyított túlterheltségére utalunk.⁹¹ Waltraud Heindl véleménye, miszerint az osztrák neoabszolutizmus „jól működő bürokrata apparátusa” az „európai abszolutizmus általánosan jellemző jelensége”,⁹² általánosságában helyes lehet, de Magyarország vonatkozásában még bizonyításra vár. A munkavégzés minőségét pedig nem elegendő a megbízhatóság és a pontosság szokványos mércéivel mérni, hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy a hivatalnokok hozzájárultak-e a kormányzat társadalmi elfogadottságához.

Ezt az elvárást világosan tükrözi Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári főkormányzójának a más tartományokból a magyarországi igazságszolgáltatásba érkező hivatalnokok számára kiadott 1853. november 27-i utasítása. Ez kiemeli „a kormányzat igekezetét”, hogy Magyarországon „egy megalapozott bírálat felett álló, az ország szellemi és anyagi jólétének emelésére alkalmas és a korábbi viszonyok méltánytalanságait kiegyenlítő igazgatás”-t teremtsen meg, amely képes meggyőzni „az elfogulatlanokat az új intézmények jótéteményeiről”.⁹³ Az igazgatásnak a maga minden tekintetben szabályozott mindennapjaiban tehát kettős kihívásnak kellett megfelelnie: be kellett tartania az előírásokat, és fel kellett ébresztenie a lakosság érdeklődését azok iránt – mindezt társadalmi és műszaki területeken is, például az egészség- és szegényügyben, vagy a folyó- és útszabályozások terén.

⁸⁸ Utalások ilyen eshetőségekre: Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 171–172.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 100.

⁸⁹ Vö.: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 263–265.; Uő.: *Neoabsolutismus-Probleme*, 84–92.

⁹⁰ Hudi: *Veszprém vármegye*, 42.

⁹¹ Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 91–92.; Slapnicka: *Beamte*, 493.

⁹² Heindl: *Verfassung*, 26.

⁹³ Magyar Országos Levéltár, Budapest. Abszolutizmuskori levéltár. D 46, 1853: 22929/8399.

Ezek a feladatok azért is figyelemreméltóak, mivel a hatalom azon szándékában, hogy Magyarország javát szolgálja, a politikától mentes terepet szolgáltatottak.⁹⁴ Mivel az újabb magyar szakirodalom csak ritkán és kevésbé elmélyülten foglalkozik az igazságszolgáltatással és a pénzügyigazgatással,⁹⁵ főleg e szakterületekről hiányos a neoabszolutizmus kori igazgatás magyarországi mindennapjairól alkotott kép. Ugyanez a helyzet a közhivatalokon kívüli rokonszenkveltéssel, például a kulturális életben lezajlott számos publicisztikai, irodalmi és tudományos vitákkal, amelyekről ma még nem tudjuk, hogy – ha egyáltalán – miképp hangoltak rá a birodalmi újjáalakítás elveire és gyakorlatára.⁹⁶

Az a kérdés, hogy mennyire, illetve milyen áron és célok érdekében voltak megvalósíthatók a neoabszolutizmus normái, különös nyomatékkal vetődik fel azon törekvés értékelésénél, amely arra volt hivatott, hogy a német nyelvet összekötő kapocsá fejlessze mind az igazgatás egyes hatóságai, mind utóbbiak és a lakosság között. Ez az egész birodalomot behálózó probléma⁹⁷ a germanizáció témájaként honosodott meg a kutatásokban. A nyelvpolitika szűkebb vonatkozásában a magyar és nem magyar álláspontok annyiban közeledtek egymáshoz, amennyiben az illető kormányzati törekvést – az oktatásügyet beleértve – már nem a német elem ideológiai indíttatású támogatásaként értelmezik. Szerintük benne sokkal inkább a nacionalizmusok visszaszorítására és a birodalmi patriotizmus megteremtésére tett kísérlet eszközét kell megragadnunk.⁹⁸ Kérdés azonban, hogy ezzel a magyarázattal áthidalható-e az – a fennebb említett – ellentmondás, amely a nemzetek feletti, de végső soron mégis német–osztrák egységállam eszméjében feszült. Aligha, hiszen a germanizáló célzat nem csak a nyelvpolitika terén jelentkezhett. Ezért a német érdekű intézkedések szempontjából szükségesnek látszik átvilágítani a korabeli államtervezés további területeit is. Fontos, de még ki nem merített összehasonlítási anyagot nyújtanak például Deák és Berger Waldenegg fejtegetései a magyarországi telepítési programról, amelyben gazdaság-, pénzügy- és társadalompolitikai indítékok mellett „részben németesítő megfontolások” is szerepet játszottak.⁹⁹

3. Az elrendelt reformok hosszú távú következményei

A Bach-korszak reformjait Magyarországon egy nem kívánt, ilyen értelemben idegen hatalom kívánta véghez vinni. Nem csoda, hogy jelentős méretű ellenállásba ütköztek. Elutasí-

⁹⁴ Néhány esetet említ: Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 80–84.

⁹⁵ Gyér és általános utalásokkal: Bánkiné Molnár Erzsébet: *A Jászkun kerület jogszolgáltatása*. Levéltári Szemle, 54. (2004) 2. sz. 15–33., itt 31–32.; Csekő Ernő: *Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban*. Levéltári Szemle, 53. (2003) 2. sz. 28–42.; Stipta: *A magyar bírósági rendszer*, 113–117.

⁹⁶ Irodalompolitikai mintaanyag e kérdésfelvetéshez: Szajbély Mihály: *Az irodalmi Deák-párt ellenzékének jelentkezése a 1860-as évek elején*. Riedl Szend és a Kritikai Lapok. In: Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára. Szerk. Ármeán Otília [é. m.]. Szeged, 2004. 264–274., itt 266.

⁹⁷ Galícia példájára újabban lásd: Fellerer, Jan: *Sprache und Politik: Das galizische Verwaltungswesen (1772–1914)*. Österreichische Osthefte, 46. (2004) no. 1-2. 73–82.; Maner, Hans-Christian: *Galizien. Eine Grenzregion im Kalkül der Donaumonarchie im 18. und 19. Jahrhundert*. München, 2007. 129–139.

⁹⁸ Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 336.; Lengyel: *Neoabsolutismus-Probleme*, 100–104.; Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 17.; Szajbély: *Az irodalmi Deák-párt*, 266.

⁹⁹ Berger Waldenegg, Georg Christoph: „Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs”. *Das Projekt der ‚Kolonisierung‘ Ungarns in der Epoche des Neoabsolutismus*. Südost-Forschungen, 61/62. (2002/2003) 91–139., itt 109. Vö. Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 130–141.

tásuk csak a rendszer osztrák jellegének szólt-e, vagy egyúttal modernizációs törekvéseinek is? Rumpler néhány évvel ezelőtt a külső okot jelölte meg, a „nemzeti ellenállást”, amely „nem tudta korlátlanul a magáéva tenni a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés elemeit”.¹⁰⁰ A magyar szerzők azonban korábban a belső okot is keresték, nevezetesen, hogy a passzív ellenállásban nem érhető-e tetten egyúttal „tunyaság és tehetetlenség a gazdaság modernizációjában és a polgári vívmányok átvételében”,¹⁰¹ azaz bizonyos vonakodás a feudális struktúrák megszüntetésében.

A neoabszolutizmus magyarországi modernizációs lökéseinek elemzése csak hasznot húzhat az – egymást nem feltétlenül kizáró – külső és belső akadályozó tényezők összehasonlításából. Mélyebb értelme azonban akkor mutatkozik meg, ha átlépi a tárgy tulajdonképpen időhatárait. A Bach-korszak csak közel tíz évig tartott, így nem is fedhette le a „piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát”.¹⁰² A bécsi kormányprogram viszont jónéhány igazgatáspolitikai szakterületen hozhatott olyan intézkedéseket, amelyek dinasztikus rendeltetésük és *kortárs* elutasításuk ellenére még akkor is keretfeltételeket teremtettek az iménti idézettel körülírt polgárosodáshoz, ha rövid távon kudarcot vallottak.

Ez a felismerés évtizedek óta érlelődik óvatos és elszigetelt kutatói kezdeményezésekben, de rendszerezett kifejtésére még nem került sor. Az elsők egyikeként Miskolczi Gyula, a második világháború után Ausztriába emigrált történész 1959-ben megjelent *Ungarn in der Habsburger-Monarchie* című összefoglaló művében arra emlékeztetett, hogy a neoabszolutizmus „sokat alkotott, ami az ország hasznára szolgált, és a kiegyezés után jelentősen megkönnyítette a nemzeti kormány munkáját”.¹⁰³ Hanák Péter, aki 1961-ben még marxista-leninista nézőpontból élesen bírálta Miskolczi könyvét,¹⁰⁴ kései munkáiban maga is kedvező utóhatásokat fontolgatott.¹⁰⁵ Mindez amellet szól, hogy a Bach-korszak reformjai elsősorban kényszerjellegük miatt buktak meg, hiszen a kiegyezés után úgymond egy második esélyt kaptak arra, hogy a magyar oldal hasznosságukat immáron szabad akaratból és önállóan mérlegelje, és adott esetben életbe léptesse őket. Ez a vélemény még olyan magyar szerzőknél is felbukkan, akik egyébként szívesen élnek a „vasvessző” metaforával: „A neo-

¹⁰⁰ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 20.

¹⁰¹ *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hg. Péter Hanák. Budapest–Essen, 1988. 137. Vö. Németh G. Béla: *Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása*. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Németh G. Béla. Budapest, 1988. 7–39., itt 28–29.; Veliky János: *Liberális közvéleményértelmezések Magyarországon a 19. században*. In: uo. 313–335., itt 325.

¹⁰² Gyáni: *A polgári átalakulás problémái*, 13.

¹⁰³ Miskolczi, Julius: *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Wien–München, 1959. 120. Vö. ugyanilyen értelemben Miskolczi Gyula: *A magyar nép történelme. A mohácsi vésztől az első világháborúig*. Roma, 1956. 261–263. A fiatal Miskolczi a más tartományokból érkezett tisztviselők témájában még semmi jót nem látott a Bach-rendszerben: Miskolczi Gyula: *A Bach-rendszer cseh Beamter-e*. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933. október 7. Budapest, 1933. 388–401. További kedvező értékelés egy szintén emigrációba kényszerült magyar történésztől: Révész, László: *Die Bedeutung des Neoabsolutismus für Ungarn*. Der Donauraum, 13. (1969) 142–159., itt például 145.

¹⁰⁴ Recenzióját lásd: *Századok*, 95. (1961) 4–5. sz. 746.

¹⁰⁵ Hanák Péter: *1867: Kontinuität oder Diskontinuität?* In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989*. Schwerpunkt Ungarn. Hg. Karlheinz Mack. Wien–München, 1995. 83–88., itt 85.

abszolutizmus vasvesszővel modernizált, idegen érdekek jegyében, nemzeti törekvéseink félretolásával – de sokszor hatékonynak, maradandónak bizonyult.”¹⁰⁶

Bármennyire is lebegő fogalmazás ez, lekerekítő címszavai, a *hatékonyság* és az *állandóság* elemzési sarokpontként szolgálhatnak. Rávilágítanak arra a Magyarország vonatkozásában már egy ideje¹⁰⁷ – Ausztria tekintetében pedig a közelmúltban újból¹⁰⁸ – szorgalmazott igazgatástörténeti feladatra, hogy az 1850-es évek kormányzati tevékenységét mind rövid távú kihatásai, mind közép és hosszú távú utóhatásai szerint értékeljük. A gazdasági fejlődés, amely az 1960–1970-es évek magyar neoabszolutizmus-kutatásának egyik kedvelt témája volt, mindkét időtávlatban példászerű problémacsomagot rejt magában. Felveti azt a nem csak a magyar szakirodalmat régóta foglalkoztató kérdést, hogy Magyarországnak a neoabszolutizmusban már a gazdasági fellendülés vagy csak annak politikai–jogi feltételrendszerre adatott-e meg. „Időközben – írja Rumpler a belső vámhatár 1850. évi megszüntetése körüli tudományos vitákra célozva – a magyar kutatás is elismeri, hogy ez a nyitás döntő lökést adott a magyar mezőgazdasági ipar kiépülésének, ami az általános iparosodás első lépcsőfokát képezte.”¹⁰⁹ Az osztrák történész itt nem adja meg a kijelentését, amelyet az újabb magyar történetírás érintett ágazata valóban igazol.¹¹⁰ Utóbbi az agrárszektoron kitekintve is úgy véli, hogy a neoabszolutizmus gazdaságpolitikája liberális alapvonásaival főképp az évtized első felében elősegítette a növekedést, s megteremtette az ország polgári átalakulásának intézményi előfeltételeit.¹¹¹

Egy igazgatástörténeti monográfia, amely a neoabszolutizmus hatásait Magyarországon több időmetszetben kívánja követni, a rendszer teljes újjáalakítási igényéhez igazodva nem csak gazdasági viszonylatban köteles kitekinteni szűkebb témáján, a politikai és a szakigazgatás 1860 előtti és utáni intézményrendszerén túlra.¹¹² Fel kell dolgoznia a historiográfiai részdiszciplínáknak legalább a szakirodalmát, amely hasznosítható anyagot tartalmaz még akkor is, ha nem kizárólag vagy éppenséggel mellékesen taglalja a Bach-korszakot s annak igazgatástörténetét. Újabb munkákból kitetszik, hogy érdemes lenne a kultúrtörténetírásban elszórt adatokat és felismeréseket az utóhatások összképébe illeszteni. Például a magyar műemlékvédelem és levéltárügy a maga intézményi és koncepcionális kezdeteit szintén a neoabszolutizmusban élte meg.¹¹³ Így az 1862-ben kelt első magyar nyelvű levéltári iratkezelői utasítás aligha érthető meg a korábbi évek igazgatástechnikájának ismerete nélkül. Méltatásába beleszövődik az a felismerés is, hogy „Magyarország azért tudott a polgárosulás útjára lépni olyan gyorsan a kiegyezés utáni évtizedekben, mert az 1850–1860

¹⁰⁶ Kajtár: *Állam*, 181. Vö. Kajtár: *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 309., 316.

¹⁰⁷ Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 276–278.

¹⁰⁸ Heindl: *Verfassung*, 26.; Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 16., 19.

¹⁰⁹ Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 18. Ugyanígy Slapnicka: *Beamte*, 492.

¹¹⁰ Kaposi Zoltán: *A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században*. Agrártörténeti Szemle, 43. (2001) 1-2. sz. 239–260., itt 246.

¹¹¹ Kövér György: *A piacgazdaság kiteljesedése*. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, 1998. 343–374., itt 343–344.; Uő.: *Magyarország*, 26., 30.

¹¹² Példákat az igazgatástechnikai szabályozás fennmaradásának szempontjához lásd: Benedek: *A bürokratizáció*, 237. 6. jegyzet, 251. 16. jegyzet; Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 277.

¹¹³ Entz, Géza: *Inventorization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook*. Centropa, 7. (2007) no. 1. 57–74., itt 59–62.; D. Mezey Alice – Szentesi Edit: *Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860)*. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 1996. 47–77.; Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006. 78–81.

között kialakult intézményrendszer ehhez jó alapot szolgáltatott.”¹¹⁴ Az oktatáspolitikai is tartogat egy érdekes folyamatossági jegyet: a pesti egyetem a bécsi kormány által 1849-ben elrendelt reformja kisebb módosításokkal 1950-ig maradt érvényben.¹¹⁵

Az a kép, amelyet a neoabszolutizmus önmagáról kortársainak nyújtott, az időbeli kitekintéssel természetesen nem lesz sem világosabb, sem sötétebb. Akármilyen módon és bármilyen hosszán is hagyományozott az utókorra, az marad, ami volt: Janus-arcú rendszer. Ezért az itt kifejtett gondolatokkal semmiképpen sem állítjuk, hogy szerkezetei csak előnyösen épültek be a magyar állam- és társadalomfejlődésbe. Kétarcúságával számolnunk kell közvetlen utóéletében is, például nemzetiségpolitikájának recepciójában, amely probléma az igazgatástörténetet a politikai esztörténet területére vezeti. Deák Ágnes erről fogalmazza könyvének zárómondatait: „A dualizmus magyar kormányzata azután mintha teljesen elfeledkezett volna az 1850-es években egyszer már lezajlott kísérletről az 1848–1849-ben egymásnak feszülő nemzeti törekvések kiegyenlítésére. Pedig a tanulságokra való emlékezés figyelmeztethette volna a politikai hatalmat kezükben érző magyar politikusokat a nemzeti mozgalmak politikai törekvéseinek történelmi erejére.”¹¹⁶ De vajon a magyar állameszme itt megszólított képviselőit nem éppen az előző korszak élénk, de szelektív emlékezete készítette arra, hogy mellőzzék annak tanulságait? A neoabszolutizmus koronatarományokat átfogó birodalmi gondolatát mintegy átültették a dualista monarchia keleti részére, ahol megalapozták vele a minden etnikai-kulturális közösséget egybefogó politikai nemzet elvét.¹¹⁷ E bizonyára vitatható olvasat szerint a nemzetállamnak (*Nationalstaat*) berendezett Magyar Királyság volt az, amely koncepciójával Bach nyomdokain haladt, azzal a különbséggel, hogy a német elem helyett a magyart helyezte az egységesítő központosítás élére – miközben a birodalom osztrák fele nemzetiségi állammá (*Nationalitätensaat*) alakult át.¹¹⁸ Úgy tűnik, az utóbbi megalkotói rövid távon többet okultak a nemzetek feletti integráció neoabszolutizmus kori meghíusulásából. De ők sem tudhatták, hogy az etnocentrikus különérdek növekvő súlyából csak a következő nemzedék fogja levonni minden következményével a soknemzetiségű államalakulat felbomlásához vezető tanulságot.

III. A kétarcúság hitelessége mint kutatási iránytű

A magyarországi Bach-korszak elemzése annál kiegyensúlyozottabb, minél tudatosabban és alaposabban vonja egyazon tárgyban össze a rendszer mindkét alaptulajdonságát. Az újabb magyar történettudomány a legtöbb és legnyomósabb érveléssel elnyomó jellegének kizárólagos, modernizációs hatásait kiiktató vagy akár csak elfedő hangsúlyozása ellen – még ha egyes munkái nem ebből a szándékból keletkeztek is. Mindenesetre a mai osztrák, illetve nem magyar történetírással összehasonlítva lényegesen szélesebb és szilár-

¹¹⁴ D. Tóth Béla: *A levéltáros Jakab Elek pályakezdő évei és az első magyar iratkezelési utasítás*. Levéltári Közlemények, 71. (2000) 167–206., itt 174.

¹¹⁵ Rác Kálmán: *Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1998 között*. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, 2005. 222–254., itt 229–232.

¹¹⁶ Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 338.

¹¹⁷ Ennek újabb összefoglalását lásd: Hajdú: *A társadalom*, 107–109.

¹¹⁸ A két tagállam berendezkedésének e strukturális eltéréséről lásd újabban: Hanisch, Ernst – Urbanitsch, Peter: *Grundlagen und Anfänge des Vereinswesens, der Parteien und Verbände in der Habsburgermonarchie*. In: *DHM VIII/1*. (2006) 15–111., itt 103.

dabb az alap kutatáshoz elegendethetetlen regionális tájékozódása.¹¹⁹ Ráadásul egy nagyobb akadály előtt áll, amelynek legyőzése feltűnőbb sikerekkel kecsegtet: ez nem más, mint az önkényuralom nemzettörténeti toposza, amely a rendszer mindkét alaptulajdonságának kiadós értékelését megnehezíti vagy meg is gátolja. Mindazonáltal e szemlélet felfrissítésének igénye a közelmúltban növekedni látszott saját híveinek a sorában is, amint az kiolvasható az enyhítő kulcsmozzanatot a következő virágos képletbe sűrítő mondatból is: : „Némi leegyszerűsítéssel mondható, hogy modernizációnk anyja 48, de atyja mégiscsak a Bach-korszak, aki [!] előbbit megerősökölte, majd az osztrákok 1867-ben frügyre léptek modernizációnk anyjával.”¹²⁰

Nem kell a magyar nemzeti történelem értelmezési kereteiből kilépnünk ahhoz, hogy tudományos hasznót kovácsoljunk e kétarcúság ellentmondásosságából. Viszont aligha kétséges, hogy a neoabszolutizmust az eddigieknél jóval szélesebb időbeli és tárgyi vonzathoz kell helyeznünk. Ily módon azonban korántsem az a tét, hogy – amint Rumpler ajánlja – jószerevével megvonjuk tőle a saját korszakalkotás szerepét, hanem ellenkezőleg, az, hogy egy időben behatárolható, de el nem szigetelhető szakaszaként beiktassuk Magyarország történeti fejlődésébe.

A három felvázolt kérdéskör szilárd támpontokat tartalmaz azon felfogás kritikájához, amely szerint az 1850-es évek idegen testnek minősítendő Magyarországot, de Magyarország és Ausztria közös történetében is, következőleg nem csatolhatók sem a megelőző, sem a következő korszakokhoz. Az a kihívás, hogy e nézet ellenében igazgatástörténeti ellenbizonyítékokat tárjunk fel a történeti rokontudományok mértékletes bevonásával, a rendszer immáron közmondásos kétarcúságából adódik. Aki arra vállalkozik, hogy eldöntse, melyik arca volt őszinte, és melyik hamis, olyan válaszokat kockáztat meg, amelyek közül egyik sem helyes – amint ez a beugratós kérdéseknél lenni szokott. Ezért bölcsebben jár el a magyar vonatkozású szakirodalom is, ha beletörődik, hogy a neoabszolutizmus mindkét arcával hiteles akart lenni. Ambivalens önképe nem zavarodott össze, hanem életszerűen nyilvánult meg, midőn a birodalmi vezetés modernizáló intézkedéseit épp az egyeduralmi kormányzás igazolására használta fel. A reformok általi engedelmények taktikáját szükségtelen túlhangsúlyozni ahhoz,¹²¹ hogy benne a Bach-korszak egyik kitörölhetetlen jegyét lássuk. Nem utolsósorban az önalakítás ezen eleme tűzi elénk azt a fáradságos feladatot, hogy egyrészt meghatározzuk, miben és miért maradtak a rendszer kedvező megnyilatkozásai pusztán látszatvívmányok, másrészt kiderítsük, milyen alakzatokban, tartalmakban és hatásokban épültek be a kortársak és az utókor valóságába.

Fordította: DEÁK ÁGNES

¹¹⁹ Ehelyütt megjegyzendő, hogy tárgyunk körül jelenleg nem folyik közvetlen párbeszéd a magyar és nem magyar kutatás között. A kölcsönös recepciót akadályozó nyelvi akadályok következtében fordulhatott elő lényegében hasonló eredmények egymás utáni publikálása (vö. például a passzív ellenállásra vonatkozó szakirodalom összefoglalásait: Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus*, 223–258. és Pap: *Magyarország*, 11–37. Utóbbi munka szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a német nyelvű szakirodalmat). Az is megtörtént, hogy már közzétett eredményeket nem vettek számba ugyanazon résztémákban lebonyolított későbbi munkatervek (vö. például a magyar korona országainak 1849. évi széttagolásával és a magyarországi telepítési tervekkel kapcsolatban, amelyekkel Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 80–102., 130–141. után, de megemlítése vagy kiértékelése nélkül Clewing: *Die doppelte Begründung*, illetve Berger Waldenegg: „*Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs*” foglalkoznak).

¹²⁰ Kajtár: *Állam*, 181. 15. jegyzet.

¹²¹ Amint meggyőzően érvel Rumpler: *Der österreichische Neoabsolutismus*, 14., 20., is.